

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА ЛУГАНЩИНУ

1–8 липня 2003 року Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України було проведено експедицію на Слобожанщину. Етнографи та фольклористи працювали в селах Слов'янського (Богородичне, Долина, Тат'янівка, Олександрівка), Краснолиманського (Кримки, Рубці), Артемівського (Миньківка, Дробишево) районів Донецької області та Ізюмського району (Довгеньке, Капітолівка, Студенок, Діброва, Яремівка) Харківської області.

1

Під час експедиції записано понад 70 пісень різних жанрів: балади, ліричні, солдатські та рекрутські, жартівливі, жорстокі романси, псалми, а також колядки (церковні й народні), щедрівки, “маланки”, посипалки. Записи пісенного фольклору засвідчили збереження в даному регіоні традиції народного багатоголосого співу. Скрізь в обстежених селах спостерігається своєрідне відродження різдвяно-новорічної традиції обходу дворів односельців із величальними піснями, ритуальним перевдяганням, яке тут, проте, виконує яскраво виражену рекреаційно-розважальну функцію. У регіоні зберігся звичай обдаровувати колядників ритуальним печивом у вигляді ляльок, коників, зірок, півників, хрестів, які мають місцеві назви “матрьошки”, “московки”, “барішні”, “кукли”, “голуби” тощо. Збереглася також традиція різдвяно-новорічних дівочих ворожінь. Цікаву інформацію про Коляду і Масляну було записано від росіян, які проживають у с. Долина з XVIII ст., самоідентифікують себе як “русские” і протиставляють себе “хахлам”.

У пам'яті більшості респондентів (1920–1930-х років народження) збереглися спогади про вечорниці, “поцілуйні” ігри та розваги. Н. В. Аксьонова записала ряд ігор дітей і дорослих – як сучасних, так і 20–30-х років, а також цікаву добірку дитячих лічилок і анекдотів.

Весняний цикл обрядів у обстежених селах об'єднується Великоднем: ритуали Чистого четверга, випікання пасок і фарбування яєць, освячення їх у церкві, а також поминання на кладовищах померлих родичів (“поминальний день”). Троїцький ритуальний цикл зводиться в основному до “квічала” – прикрашання тополею або “деревцем” (скупією) хати й подвір'я. Записано цікаві дані про побутування ще в 30–40-х роках XX ст. в ряді сіл на межі Харківської та Донецької області свята Івана Купала (наряджання обрядової ляльки – Мареноньки, встановлення її на гілці, потоплення в річці тощо).

Весільний обряд у згаданих селах зберігся дуже в редукованій формі (зводиться в основному до випікання ритуального хліба), а весільних пісень з кінця 50-х років XX ст. майже не виконують.

Фольклорна проза представлена записами переказів про Велику Вітчизняну війну, умови життя оstarбайтерів, колгоспний побут, про походження назв деяких сіл тощо. Близькість Святогірського монастиря зумовила побутування численних переказів про святогірські чудеса, про явлення ікони Пресвятої Богородиці (звідки й походить назва с. Богородичне), про святого Іоана Затворника.

Олена Чебанюк.

2

Матеріал, зібраний на Донеччині, на наш погляд, є прикметним в кількох аспектах. По-перше, архаїчний пласт культури тут збережений відносно слабо (підкреслимо, що йдеться саме про давні форми). Регіон був рано індустріалізований. Родильна обрядовість представлена спорадичними даними, переважно з вторинних переказів (самі респонденти вже не були учасниками обрядів, про які оповідали). Якщо в сусідній Луганській області (за матеріалами попередніх експедицій) в 1950-ті роки народжували з бабою-повитухою, то тут ще до війни інститут баб-повитух практично відмер.

Цікавими нам видалися перекази, що для маленьких дітей шили штанці, штанини яких не були до кінця зшиті, завдяки отвору дитина ходила в туалет не знімаючи штанців, вона просто присідала, це позбавляло батьків зайвих клопотів. У досліджуваних областях Слобожанщини звичай „недошивати” одяг дітей мав і іншу форму вираження (де не було такої виразної практичної мети) – для немовлят шили сорочечку, боки якої недошивали, залишали отвір під ручками; у випадку якщо дитина померла – боки сорочки розпорювали.

Згадки про традиційний одяг, зокрема – про ритуальний, поверхові і несистемні. Наприклад, у Луганській області сорочки, готовані до смерті, були довгими, додільними, інколи вишивані білим по білому, і такі сорочки нам навіть вдалося сфотографувати (під час експедиції 2002 року). В досліджуваних тепер районах Донецької області жодна з респонденток не змогла відповісти на питання, яку сорочку готують до смерті, відповідали переважно, що звичайну, деталізувати не вдавалося. Що цікаво, деякі з них, хто наважився показати нам відкладений на смерть одяг, приготували суцільні, довгі сорочки, в одному випадку (за переказами доньки) бабуся забажала, щоб сорочка була домотканою.

Цікавими є відомості про ритуальні вироби з тіста – весільні різки, шишки (які тут, незважаючи на назву, випікалися у формі пташок), весільний коровай особливої форми (два буханці, складені разом і обгорнуті пругом тіста), святвечірні „баришні”, а також орнітоморфне печиво до сорока святих або до теплого Олексія – “жайвірочки”.

Особливий інтерес у членів експедиції викликала традиція пекти на святвечір баришні (варіанти назв: ляльки, московки, матрьошки), жіночі фігурки. Розфарбовані червоним буряковим квасом, їх дарували похресникам, хресним батькам та колядникам на святвечір (див. фото).

По-друге, особливістю етнографічної роботи на Донеччині було те, що наші респонденти, незважаючи на обговорювану тему, повсякчас переходили на оповіді про Велику Вітчизняну війну. Питома вага таких текстів вимушено становить близько 30 відсотків. Можливо, перекази про Велику Вітчизняну війну займають нішу фольклорних народних переказів.

Нарешті, по-третє, відзначимо, що в регіоні було мало зафіксовано оповідей про голодомор 1933 року.

У селі Олександрівка Слов'янського району нам поталанило провести опитування дітей. Записано здебільшого ігри і дитячі анекдоти.

Марія Маєрчик

Окремим блоком досліджувалася родинна обрядовість, – та, що побутувала на Слобожанщині у 20–40 рр. ХХ ст. і, зокрема, роль баби-повитухи в усьому комплексі дій, що відбувалися під час народження дитини.

В усіх обстежених селах назва повитухи була спільною – на неї повсюдно казали “баба”, подеколи – “бабка”, “бабусівна”. Фактично, інформаторки – але це були переважно жінки 75–80 річного віку – вже народжували своїх дітей або на фельдшерсько-акушерських пунктах (так званих ФАПх), або вдома, але вже в присутності акушерок. Проте, пам’ять про “бабу” збереглася добре – в с. Богородичне респондент легко згадала їхні імена по кутках – баба Хомиха, баба Колотчиха, баба Сіраниха, баба Марія.

У цілому жінки лише згадують сам факт, що повитуха допомагала “визволяти” (або “тягнути”) дитину при пологах досить ефективно.

Навіть при загальній тенденції втрати відомостей про практичні дії повитухи при пологах, є поодинокі згадки, що “баба садовила породілля на коліна, вправляла весь час спину і гладила живіт – щоб не боліло” (с. Дробишево Краснолиманського району Донецької області).

Зустрілася згадка, що пуповину “баба” розгризала зубами, і заліза при тому “не признавала”.

Повсюдно дуже уважно ставилися до посліду – тут його називали “місто”. Звичайно закопувала його баба (рідше – чоловік) там, де “люди не ходять” і “собаки не брешуть” (так само, як воду після обмивання мертвого) – щоб ніхто його не копав. В одному випадку зафіксовано, що “місто” баба закопувала на межі, але й тут мотивування було спільним – “щоби нога людини не ходила”, “щоби собаки не брехали”.

Під час першого купання “міряли дитину” – навхрест зводили ручки і ніжки. За свідченнями, “бабка” могла “поправляти” дитині носик і губки – “як неправильні”. При тому респонденти наводили майже однотипне мотивування: “воно як кісто м’якеньке, і кісточки, і все”. Перев’язували дитину повивачем – завжди туго – “щоб рівеньке було”. Майже всі інформаторки були одностайними, що сучасна “мода” не сповивати дітей не йде їм на користь – раніше сповивали “до года” – “воно ж дряпається, а так спить спокійно” (с. Олександрівка Слов’янського району).

На Слобожанщині мав місце обряд після пологів “мити руки” – обов’язково – “бабі”. Тоді ж її “дарували” – переважно давали їй сорочку, або у випадку вже крайньої бідності – полотном (слід зазначити, що мотив нестатків у селянських родинах у часи, на які припадало їхнє активне життя, домінував майже в усіх інтерв’ю).

Повсюдно в обстежених селах стійким виявився обряд “носити бабі вечерю” на Різдво – звичайно, на Святий вечір. Їй обов’язково несли кутю, а також пірижки, узвар. До локальної традиції належить звичай випікати на Різдво “баришні” (цікаво, що назва ця варіюється, але зберігає при тому смислове навантаження – “кукли”, “ляльки”, “москальки”) – крім “баби”, яка дарувала їх своїм онучкам в обмін на “вечерю”, їх давали також похресникам. По деяких селах перед Різдвом їх навіть випікали у місцевих пекарнях і продавали в крамницях.

Зафіксовано обряд “перепікання дитини” (як була слабою).

Олена Боряк

4

Метою нашого дослідження на Слобожанщині були календарні свята, зокрема осінній цикл. В основу зазначеного періоду входять храмові свята, до яких у народній уяві приурочувалися ті чи інші звичаї, обряди, прикмети тощо.

Загалом під час експедиції записано матеріал різної тематики: календарна обрядовість (протягом року), родинна обрядовість (народження, сватання, весілля, поховання, поминання), розважально-ігрові традиції (дитячі ігри, молодіжні розваги, гуляння, вулиці, вечорниці, досвітки і т. ін.), матеріальна культура (вбрання, особливості будівництва житла, хатне начиння тощо) та ін.

Збирання етнографічного матеріалу відбувалося в Донецькій області (сс. Тетянівка, Олександрівка, Долина, Богородичне – Слов’янський р-н; с. Дробишево – Краснолиманський р-н;

с. Міньковка – Артемівський р-н) та частково у Харківській області (с. Довгеньке – Ізюмський р-н).

Спогади респондентів переважно спиралися на перекази батьків чи бабусь та дідусів. Рідко хто особисто брав участь в обрядах, хоча свята з їх усталеною традицією їм відомі. Дечого ще й донедавна дотримувалися, виконували ритуальні обряди.

За повідомленнями респондентів, до осіннього циклу календарних свят належать Маковія (14 серпня) – його і вважають межею між літом та осінню, Спаса (19 серпня), Успіння (28 серпня), Головосіка (11 вересня), Михайлове чудо (19 вересня), Різдво Богородиці (21 вересня), Здвиження (27 вересня), Івана Богослова (9 жовтня), Покрова (14 жовтня), Дмитра (8 листопада), Кузьми-Дем'яна (14 листопада), Михайла (21 листопада), Пилипівка (28 листопада), Введення (4 грудня), Андрія (13 грудня). Цим святам на Слобожанщині, як і повсюди в Україні, притаманні свої особливості. У зазначеному регіоні побутують бувальщини (Головосіка, Михайлове чудо, Здвиження), які пов'язані із застереженнями та заборонами. Яскраво виражені також передбачення щодо погоди та майбутнього врожаю (Покрова, Андрія). Останнє свято (Андрія) на Слобожанщині не має такої колоритності в обрядовості (“Кусання калити”, дівочі ворожіння про долю), воно у свідомості селян асоціюється із ворожінням (на вишневій гілочці) щодо майбутнього врожаю. Неабияке місце належить молодіжним розвагам, гулянням, а також шлюбній традиції, яку передано і приурочено до календарних свят (Успіння, Різдво Богородиці, Покрова, Дмитра): “Пройшла Перша Пречиста – носить женихів нечиста”. “Прийде Покрова – зареве дівка як корова”, “До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра хоч сраку витри”. Після Другої Пречистої до Покрови можна засилати сватів.

Повідомлення респондентів підтверджують, що храмове свято – це визначна подія в селі. Воно прирівнюється до найбільших – дванадцятих свят (Різдва, Великодня та ін.). Зазвичай готуються до нього заздалегідь і святкують один день, на відміну від інших регіонів України (від 3-х днів – до тижня).

Хотілося б наголосити і на осінніх поминальних суботах на Слобожанщині, які відбувалися тричі в зазначеному сезоні (на Дмитра, Кузьми-Дем'яна, Михайла). Але найбільш шанується батьківська субота перед Трійцею та Проводи (тиждень після Великодня). Проте і суботи осіннього циклу проводять належним чином.

Серед ритуальних страв привертає увагу “канун”, “коливо”, а рідше “кутя”, обов'язкова при поминальному обіді, її вживали передовсім, тричі зачерпнувши ложкою із спільної миски. Кануном називалася страва, приготована із промитого та відвареного рису, приправлена підсолоненою водою та прикрашена вишнями чи цукерками. У довоєнні роки на Слобожанщині варили “канун” із ячмінної або ж пшеничної крупи. Вже готовий засолоджували цукром або ж відваром із цукрових буряків, рідше – медом.

Наостанок приємно відзначити небайдужість слобожан до минулого свого народу, свого краю. Створюються краєзнавчі музеї, музеї історії села при школах, бібліотеках, будинках культури, збережено фольклорні традиції, і, звичайно, – чого насправді не очікували почути – це живу українську мову. В усіх без винятку селах ми зустріли повноцінну українську мову з дивовижним місцевим лексичним, семантичним та фразеологічним наповненням. Для прикладу таке питання: “Ви здорово зайняті?” – звернення селянина до голови сільради (с. Довгеньке, Ізюмського р-ну Харківської області).

Отже, вивчаючи етнічну культуру Слобожанщини, ми глибше усвідомили і відчули, яким оригінальним, цінним і неповторним є кожен куточок нашої України. Експедиція, що відбулася до зазначеного регіону, була плідною, хоча зібраний матеріал не дає повної картини всієї Слобожанщини.

Наталія Стишова